

М.О. БАЙМУРАТОВ, І. Д. СЛІДЕНКО. КАТЕГОРІЯ «КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД»: ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ У СУЧАСНОМУ КОНСТИТУЦІЙНОМУ (ДЕРЖАВНОМУ) ПРАВІ

Досліджуються проблеми визначення категорії «конституційний лад» у сучасному конституційному (державному) праві.

Исследуются проблемы определения категории «конституционный строй» в современном конституционном (государственном) праве.

In the article the problems of determination of category are probed «constitutional line-up» in a modern constitutional (state) law.

Сучасне конституційне право, незважаючи на бурхливий його розвиток і модернізацію, є багатим проблемами прикладного й теоретичного характеру. Перші з них – є логічним наслідком останніх, і вже хоча б в силу цього важливість якісної теорії, як базису практики, не підлягає сумніву. Однією з основних проблем конституційного права, особливо в державах які здійснюють трансформаційний перехід до демократії, є визначення категорії «конституційний лад» та її базисних характеристик.

На наш погляд, категорія «конституційний лад» та її базисні характеристики є системно пов'язаними з історичними, онтологічними, аксіологічними, гносеологічними, прагматологічними та іншими чинниками соціального та державного буття, та є відповідним відлунням його становлення, розвитку та діяльності, причому, як в ординарних, так й у екстраординарних умовах функціонування державно організованого соціуму.

Історична та онтологічна характеристики категорії «конституційний лад» є пов'язаною з характеристикою конституції та породжених нею відносин, у якості однієї з категорій конституціоналізму й конституційного права, і полягає в тому, що сама по собі вона є втіленням певного доктринального підходу до вивчення держави, права, громадянського суспільства й самої конституції. Цей підхід, за великим рахунком, є характерним, тільки для пострадянських держав. По суті, на сьогоднішній день він значною мірою є атавізмом, що був породжений надмірно етатизацією і своєрідністю теорії й моделі радянської держави та суспільства, зрештою – своєрідністю архітекtonіки радянських конституцій, які практично не розрізняли сферу держави й сферу суспільства, у західному їх розумінні. З позицій сьогоднішнього дня, такого роду методологічні підходи як мінімум вносять сум'яття й заплутують вивчення й дослідження конституційного права, а як максимум – гальмують їхній розвиток і трансформацію.

У справедливості цього твердження неважко переконатися, порівнявши теорію й практику цього питання в посткомуністичних державах, і там, де демо-

© БАЙМУРАТОВ Михайло Олександрович – доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Маріупольського державного гуманітарного університету

© СЛІДЕНКО Ігор Дмитрович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Маріупольського державного гуманітарного університету

кратія набула стабільних та певних форм. У США, Франції, Німеччині, і цей список можна продовжувати досить довго, важко знайти дослідників які вивчають власне «конституційний лад», та й у нормативних актах подібна нормативна та лінгвістична конструкція не вживається ніде. Західні демократичні конституції, як то іспанська або фінська, необхідно мають на увазі те, що розуміється під конституційним ладом, скажімо в Україні чи РФ, і це звичайно для природи таких актів. Більш пізні акти такого роду, як правило, містять у собі частини, під назвою «загальні положення», що вказує на сутнісну сторону норм, які містяться в них. Таким чином, конструкція «конституційний лад» є певною мірою віртуальною, і, безумовно, має штучну природу з обмеженою сферою застосування. Чому ж так відбулося, і із чим власне це пов'язано?

Простежити історію появи категорії «конституційний лад», на сьогоднішній день уявляється досить складним завданням, тим більше, що спеціальних досліджень по цьому питанню практично немає. Складність проблеми полягає ще й у тому, що практично одночасно на початку 90-х років ХХ ст., у державах які здійснюють демократичні перетворення, склались два методологічних підходи, умовно їх можна іменувати «західний» і «пострадянський». У рамках першого, аналізується теорія демократії й конституціоналізму, їх складові й похідні. У рамках другого – конституційний лад, причому, як правило, в авторському, доктринальному розумінні.

Замітимо, що стосовно другої групи досліджень, складається досить парадоксальна ситуація, коли в російсько – українсько – etc. – мовній літературі існують сотні дефініцій, десятки спеціальних досліджень, причому жоден підручник національного конституційного права, не обходиться без розділу «конституційний лад», – і при всьому цьому, більш-менш адекватне доктринальне обґрунтування її, є практично відсутнім¹. Автори констатують дану категорію як даність, не вдаючись особливо в подробиці її походження, як би, ігноруючи при цьому той факт, що практично ніде в цивілізованому, демократичному світі, такого роду нормативно-семантична конструкція не вживається. Що цікаво, в тому ж російсько–, українськомовному Інтернеті маса заголовків «конституційний лад», і навіть такий ресурс як «Wikipedia» містить подібне словосполучення, і тим більше, воно міститься у різного роду і якості юридичних словниках². Правда на інші мови, на відміну від переважної більшості інших термінів і категорій, «конституційний лад» теж, чомусь не перекладається. Складається враження, що ніде більше, крім як на пострадянській території, власне «конституційного ладу» немає. Але чи не так це? Власне кажучи, саме тому, первісною проблемою в дослідженні й вивченні даного питання, є казус із походженням й адекватністю категорії «конституційний лад».

Вважаємо, що аналіз доктринально-легалізаційної генези терміна «конституційний лад» слід розпочати з російської дореволюційної літератури, адже там схожа конструкція зустрічається вперше. У дореволюційних російських дослідженнях конституційного, або як воно тоді називалося, державного права, категорія «лад» у будь-яких позиціях практично не вживалася. У цьому неважко переконатися, варто лише переглянути підручники найвідоміших авторитетів у цієї області, того часу – Б. Чічеріна, П. Новгородцева, Н. Коркунова, В. Гессена або М. Ковалевського³. Власне, навіть сама назва галузі права - державне або конституційне, було предметом дискусії, тим більше, будь-які похідні від них терміни. Разом з тим, деякі переклади використовували подібні або схожі конст-

рукції. Як приклад, можна навести найвідоміше дослідження кінця XIX ст., провідного, на той момент, знавця конституційного права Георга Єллінека, «Загальне вчення про державу»⁴. Перекладачі формально транскрибують із німецького на російську категорію «Staatsform» як «державний устрій», що у цілому, безумовно, не є аналогом досліджуваної категорії, хоча й схоже на неї, точніше є її частиною, якщо судити по роботах того ж Чічеріна. З позицій сьогоднішнього дня, виходячи із численних досліджень, можна констатувати, що вона є складовою частиною того, що прийнято йменувати «конституційний лад». Зауважимо, що подібне відношення до даної категорії в німецькій науці державного права збереглося й до сьогодні⁵. Паралельний підхід, але, те ж відношення до «конституційного ладу», ми знаходимо в іншому перекладі початку XX ст., Леона Дюгі⁶, правда, на відміну від Єллінека, Дюгі навіть що не будь схоже на конструкцію «конституційний лад», у своїх дослідженнях не використовує. У той же час, інший французький дослідник конституційного права Есмен, одним з перших відобразив у назві сутнісну сторону досліджуваного предмета - загальні підстави або начала⁷. Хоча все-таки, справедливості заради варто відзначити, що схожа на «конституційний лад» конструкція, у доревольційній Росії застосовувалася. Слід згадати із цього приводу, хоча б найвідоміший переклад Беджгота «Державний лад Англії»⁸. Правда, потрібно відзначити, що російське «лад» і «устрій», по суті є те ж саме, у всякому разі, в даному контексті, а використовується Беджготом термінологія та ж, що й у Єллінека. Та й зміст той же. Втім, із сучасною концепцією «конституційного ладу», і використовуваною конструкцією, є вельми мало спільного.

Різного роду праці з конституційного/державного права того часу, від США до Австро-Угорщини, також уникають подібних конструкцій. Тут слід зазначити, що з позицій сьогоднішнього дня, західна наука конституційного права, як втім, і законодавець, відкидають категорію «конституційний лад» повністю, варто лише для прикладу переглянути базисні дослідження того часу з конституційного права⁹. Для означення аналогічних за сутністю термінів, приміром, у США й Великій Британії, та інших англосовітських країнах, використовуються конструкції, втім, досить рідко, типу constitutional system¹⁰, але при цьому суспільний лад, розуміється як social order, а соціальний лад – social structure. У Франції, традиційно використовується категорія приблизно рівна за змістом «державному ладу» – régime politique¹¹. Однак, варто мати на увазі, що капіталістичний лад це régime capitaliste, а суспільний лад – ordre social. В іспаномовному світі, та ж картина: державний лад – régimen estatal, sistema político¹², суспільний лад – régimen social, але, приміром, первісний лад – sociedad primitiva. Щоправда, іноді зустрічається й американізований варіант – El sistema constitucional¹³. Лише в Німеччині й країнах, що сприйняли німецьку правову традицію – Швеції, Данії й т.ін. – ситуація трохи інша. Державний лад, точніше устрій – це Staatsform¹⁴, але при цьому іноді зустрічається конструкція типу «конституційний лад», а точніше «порядок» – Die Verfassungsmäßige Ordnung. Знов-таки, суспільний лад, це ні що інше як Gesellschaftsordnung. Ну й класичне розуміння форми правління – Regerinsformen.

Таким чином, загальний висновок відносно вживання конструкцій аналогічних «конституційному ладу», є таким. У країнах загального права, традиційно такі конструкції не застосовуються, але в країнах романо-германської правової родини, характерним є поділ категорії й виділення «сфери держави» й

«сфери громадянського суспільства» в рамках різних термінів. При цьому, комплексною категорією за аналогією з конституційним ладом, є вживання конструкції – конституційні принципи. Замітимо – даний екскурс у лінгвістично-правову область проблеми, не є даремною витратою часу, оскільки ще Конфуцій відзначав, що суть речей відкривається саме в їхній назві.

Безумовно, що такий підхід західного вченого й законодавця, пов'язаний з відповідною методико-філософською концепцією, є характерним для західної науки взагалі, і науки права, зокрема. Відкидаючи філософський погляд на «лад» як такий, західна наука використовує подібні за значенням, але інші за природою категорії, як то «страта», «сегмент», «група». У силу «радянського» походження категорії «лад», і застосовується вона переважно на колишніх або нинішніх радянській територіїх. Для того щоб переконатися в справедливості цього судження, досить хоча б поглянути на формально різні конституції РФ, Білорусі, Куби або Китаю. Отже, є ґносеологічно вірним розглядати етапи становлення категорії «лад» саме у радянський період, оскільки саме тоді вона знайшла, як доктринальне, так і нормативне закріплення.

На сьогодні, безумовно є той факт, що джерела категорії лад, варто шукати в політико-економічних теоріях К. Маркса й Ф. Енгельса, взятих на «озброєння» в інтерпретації В. Леніна, Й. Сталіна. У кожному разі, радянська загальнонаукова доктрина, виходила не тільки з марксистської концепції «ладу» як економіко-соціального феномена, що знаменував відповідний перехід на більш високий ступінь його розвитку в контексті поступової зміни та вдосконалення формацій, аж до найбільш розвинутої у якісному плані – комуністичної, а й у суто ідеологічному контексті, який відіграв роль «інформаційної зброї», що обслуговувала панівний політичний режим.

Парадоксально, але факт – радянська держава практично з моменту свого виникнення використовувала термін «конституція», для означення такого роду документів, що володіли вищою юридичною силою. Нагадаємо, що перша Конституція РСФСР датована 1918 роком. Хоча, між нею, як і всіма наступними, і конституціями західної демократії, є небагато спільного. Мабуть, тільки назва. Але при цьому, і наука державного права СРСР, і законодавець, всіляко уникали конструкції «конституційний лад». Єдиним виключенням тут є дискусія в 70-х роках ХХ ст., що була розгорнутою з ініціативи ленінградських учених, які не виключали можливості наявності в соціалістичній державі чогось схожого на конституційний лад. Втім зазначена дискусія була швидко припинена, очевидно, з ідеологічних мотивів. У загальнонародній державі сама ідея про те, що існують речі більше значимі, ніж загальнонародна держава, уже здавалася блюзнірською.

Основною рисою радянської держави – є примат ідеології над всіма іншими сферами, у т.ч. і над правом. Ключовою субстанцією радянської держави, була ідея Маркса про класи, боротьбу між ними, і перехід до безкласового суспільства у такий спосіб, зникнення як самої держави, так і права. В основі вчення про класи, як було зазначено вище, лежала категорія «лад» – тобто суспільно-економічна формація. Саме в цьому значенні, воно й використовувалось в радянський період. Причому, поняття суспільний лад мало нормативний характер, що слідує, приміром, з аналізу розділу 1 Конституції СРСР 1977 року¹⁵. Виходячи з радянського розуміння категорії «суспільний лад», вона охоплювала сфери економіки, внутрішньої й зовнішньої політики, основ соціуму й культури. Особливість такого підходу полягала в тому, як бачимо, що особистий статус виводився із зони

його дії. Саме тому дана категорія є суцільно специфічним породженням радянського підходу до держави, права та суспільства, і тому тут навіть аналогізувати зі схожими західними конструкціями, не має сенсу.

При цьому, демократичні процеси другої половини 80-х років ХХ ст., більш відомі як «перебудова», актуалізували питання про значну реорганізацію радянської держави, насамперед, з погляду відмови від ортодоксальної ідеології. Заговорили навіть про соціалістичну правову державу та про її телеологічні доміанти – примат особистості над державою, а права над останніми¹⁶. І якось сама собою, стала вживатися конструкція конституційний лад, спочатку на рівні публіцистики, а потім, як загальновідомий факт, – і на нормативному. Уперше з нею ми зустрічаємось в новій редакції Конституції РСФСР 1978 року¹⁷. І З'їзд народних депутатів РСФСР приймає нову редакцію статті 7 Основного Закону, що не допускала створення партій, організацій і рухів, що ставили своєю метою насильницьку зміну «радянського конституційного ладу». І вже потім, практично без будь-якого додаткового обґрунтування, вона ввійшла і в науковий, і в практичний обіг. Правда, як ми вже відзначали, тільки на пострадянських територіях.

Зауважимо, що ситуація з появою категорії «конституційний лад» ще більше заплутала вживання термінів, які використовувалися в радянський період, та й продовжують подекуди використовуватись й до цього дня в різних варіантах і комбінаціях. Мова йде про часто вживані в різній навчальній літературі поняття «суспільний лад», «державний лад», «суспільний устрій» і нарешті «конституційний лад». У зв'язку з цим, можливо порушити питання, якщо не про співвідношення цих понять, то у всякому разі, про відповідний взаємозв'язок.

Так, слід зазначити, що термін «суспільний устрій» уперше було введено в практичний і науковий «обіг» так званою «сталінською» конституцією СРСР 1936 року. Саме так називався перший розділ, що містив у собі принципи організації радянської держави й соціуму, від політичних до економічних. Відповідно, дана конструкція була продубльованаю республіканськими конституціями. Наступний конституційний акт, конституція СРСР 1977 року, як ми вже відзначали, трохи змінила формулювання, тепер це був «суспільний лад». Але, як у першому, так і в другому значенні, мова йде про типові ідеологеми та міфологеми, що були породжені специфікою радянської політико-правової доктрини. Є природним, що в задекларованих нових умовах переходу до демократії у житті соціуму та держави, подібна ідеологічна спрямованість стала не тільки недоречною, а й у відповідному сенсі такою, що суперечила «новому генеральному курсу». Тому, не особливо міняючи змісту поняття, ідеологи зазначеного курсу, змінили назву досліджуваного поняття. Дійсно, термін «конституційний лад» більше відповідав та відповідає західній моделі конституції, чим попередні конструкції. А вже наприклад поняття «суспільний лад» й «громадянське суспільство» перебувають в очевидній антиномії. Природною стала зміна пріоритетів і змісту елементів, що наповнюють категорію «конституційний лад» сенсом та надають їй відповідний потенціал нормативного розвитку та управлінського наповнення. Мова йде, насамперед, про економічну складову, права людини, обов'язки держави перед людиною, становлення багатопартійності та політичної багатоманітності соціуму тощо. Очевидним також є й той факт, що сама по собі конструкція «суспільний лад» з погляду семантики, є надзвичайно недосконалою. Виразно пояснити суспільний лад, власне кажучи чого, – надзвичайно важко. Якщо мова

йде про державу - вийде відверта негативна дихотомія, що на практиці приведе до абракадабри, якщо ж про суспільство – то виникне тавтологія. Представляється, що невикористання в радянський час формально, прикметника «конституційний», можна пояснити, тими ж ідеологічними обмеженнями. З іншого боку, категорія «суспільний лад» у радянський час відрізнялася чіткою архітектонікою, вона була блоковою, структурованою, що на пряму було наслідком марксистсько-ленінської доктрини, і містила в собі славнозвісний «базис» – економічні відносини, і «надбудову» - політичні, правові, соціальні. В цьому контексті вона вже хоча б тому була такою, що не могла бути застосованою до держави й соціуму, які функціонують на принципах західної демократії, і тому залишалась рисою саме радянської держави.

Що ж стосується категорії «державний лад», то нічого спільного з ладом «суспільним» вона не мала, а в співвідносності з «конституційним», вона може розумітися як частина й ціле, тобто в якості однієї зі складових останнього. У цьому плані, до поняття «державний лад» ближче всього французьке *regime politique* і німецьке *Staatsform*, тобто внутрішня структура держави, без громадянського суспільства. У будь-якому випадку, те, що розуміється під конституційним ладом або аналогічними конструкціями, є визначальною, конститууючою, домінуючою категорією.

У зв'язку із цим необхідно замітити, що по суті, простежується певна логіка в поступовій заміні терміна «суспільний лад», нормативно й доктринально пов'язаного з радянським типом держави, багато в чому аналогічним за значенням – «конституційний лад». Останній, більш повно відповідає західному типу конституції, що в основному завжди містить чіткий розподіл гілок влади та власних повноважень, відносин між суспільством та державою та зазначений алгоритм якої був прийнятим в якості своєрідного зразку для копіювання в пострадянських державах. Системна природа цих понять, по суті, та сама.

Як ми вже відзначали, у спеціальній літературі можна знайти десятки визначень категорії «конституційний лад», як і десятки, якщо не сотні досліджень присвячених останньому¹⁸, але при цьому знайти її аксіологічне обґрунтування, є рідкою даремною. Представники конституційної доктрини просто презумують дану обставину як щось таке, що саме собою розуміється, ігноруючи при цьому той факт, що зона поширення даної категорії в різних варіантах, обмежена західними кордонами РФ, України й Білорусі. Але ще більш парадоксальна ситуація складається в сфері компаративно-правових досліджень, там де потрібно з'єднувати несп'єднуване. Важко в загальному огляді писати одночасно про конституційний лад США, Великої Британії й, скажімо, тієї ж РФ чи Туркменістану. На диво, варто відзначити, що існують автори, які умудряються проробляти та здійснювати подібні досліді¹⁹. З іншої сторони в дослідженнях, що наближаються до західних стандартів, розділи типу «конституційний лад» – є відсутніми взагалі, і відповідно структура компаративно-правових досліджень – є зовсім іншою²⁰. У зв'язку із цим слід зазначити, що ефект від використання не зовсім адекватної логічної структури, має далекі наслідки, аж до впливу на систему й системність предмета, і тим більше на методологію дослідження.

Приміром, однією із ключових проблем функціонування категорії «конституційний лад» в Україні є її своєрідна нормативна невизначеність, у відмінності скажемо від Росії, де 1 Розділ Конституції 1993 року носить назву «Основи кон-

ституційного ладу». У принципі вже із самої назви й змісту, загалом зрозуміло про що йде мова. В Україні «конституційний лад» здебільшого є предметом наукових дискусій. Хоча іноді ця категорія зустрічається і на нормативному рівні. У тій же Конституції України 1996 року її можна знайти тричі в 5, 17 й 37 статтях, де законодавець мимохіть згадує про існування в Україні конституційного ладу. Правда, далі згадування знову ж таки справа не пішла, а визначити, що ж таке є конституційний лад, із суті цих статей практично неможливо. З іншого боку, категорія «конституційний лад», використовується і на практиці. Конституційний Суд України неодноразово використовував цю конструкцію, втім, також на рівні констатації й без особливої конкретизації²¹. Така ситуація, безумовно не додає визначеності в розумінні конституційного ладу, скоріше навпаки. Представляється, що така ситуація є прямим наслідком доктринальної невизначеності поняття «конституційний лад».

Таким чином, на сьогоднішній день із безумовною впевненістю можна стверджувати, що категорія «конституційний лад» є значною мірою компільованою аналогією, категорії «суспільний лад», яка була базисом в контексті спроб, як для визначення радянської моделі держави й права, так й для спроб її «нормативування» («сов'єтологами»), кремленологами та іншими західними фахівцями – тобто для нормативного визначення, сприйняття та поняття зазначеної моделі. В справедливості цього твердження неважко переконатися, варто лише подивитися та порівняти форму й структуру радянських досліджень «суспільного ладу», і пострадянських, що аналізують лад «конституційний»²².

В цілому, суть того, що розуміється різними дослідниками під категорією «конституційний лад», зводиться до системи й певного типу відносин, які встановлюються конституцією. Причому мова йде про системні сукупності всіх відносин, що встановлені конституцією. У зв'язку із цим слід зазначити той факт, що такого роду конституція повинна відповідати певним критеріям. У принципі, такі критерії були визначені ще ст. 16 «Декларації прав людини й громадянина» 1789 року, тобто така конституція повинна містити гарантії особистості, і захист від всевладдя держави. У більше загальному плані, з позицій сьогодення дня, можна конкретизувати це питання. Такого роду акт вищої юридичної сили, повинен: по-перше, розмежовувати сфери держави й громадянського суспільства, по-друге, встановлювати якісні основи (гарантії) цих сфер. Така позиція має комбінований характер, і в цілому відображає підхід до цієї проблеми українських дослідників конституціоналізму В. Погорілка²³ й Ю. Шемшученка²⁴. В цілому ж можна констатувати, що конституція такого роду повинна відповідати вимогам конституціоналізму.

Якщо підходити до дослідження «конституційного ладу» з огляду на його структуру, то потрібно констатувати – дана категорія, який би зміст у неї не вкладали, має комплексну багаторівневу багатооб'єктну та багатосуб'єктну структуру, тобто складається з декількох взаємозалежних елементів, які поєднуються конституцією. Конкретний склад цієї системи, питання з розряду проблемних, але можна припустити, що використовувані західною наукою конституційного права категорії типу «політичний режим» або «державний лад» монтуються, входять до неї органічно та повністю, але не заповнюють її зовсім, оскільки онтологічні кордони конституційного ладу є трохи ширшими.

З цієї точки зору, конституційний лад є найбільш ємкою фундаментальною категорією, оскільки містить у собі всі відносини, які встановлюються консти-

туцією, причому поза залежністю від змісту її норм загального або спеціального характеру, тобто навіть поза її принципами. Власне кажучи, саме дослідження обсягу категорії «конституційний лад» показує наскільки відрізняється та є більш міждисциплінарним, багатоманітним та чітким методологічний підхід західної конституційної науки від пострадянської, у плані поділу сфери держави й сфери громадянського суспільства. «Радянський», якщо можна так виразитися, характер конституційного ладу, саме в тому й простежується та проявляється, що в рамках одного поняття поєднуються та апіорно інтегрується перше й друге, хоча й на основі одного базису – конституції.

І нарешті. Структурування суспільних відносин за принципом виділення «конституційного ладу», є ні що інше як злегка модернізований, з поправками на демократичну конституцію, радянський підхід, причому як до розуміння конституції, так і породжених нею відносин. Вживання поняття «лад», з його ідеологічним фарбуванням, тільки підсилює цей ефект. У цьому контексті, з огляду на введення в науковий обіг більш загальної категорії чим, приміром, «державний лад», і більш раціональної з огляду на зміст та форму, є конструкція типу «конституційні основи/засади», з наступним уточненням і переліком чого саме, конституційні основи/засади економічної системи, правового статусу особистості та інших суб'єктів, тощо. Ну й звичайно ж він містить спеціальні поняття типу «державний лад», «громадянське суспільство», «політична система». Таким чином, з'являється, як й у випадку з конституційним ладом, можливість об'єднати різнорідні категорії під однією загальною нормативною основою - конституцією, але з більш чітким і несуперечливим методологічним підходом, з огляду на теорії демократії й конституціоналізму.

1. *Фрицький Ф. О.* Конституційне право України. – К., «Юрінком», 2002. – 535 с.; *Конституционное право: Учебник / Отв. ред. А.Е. Козлов.* – М., 1996. – 464 с. 2. *Юридический энциклопедический словарь.* – М.: «Инфра М». – 384 с. 3. *Коркунов Н.М.* Русское государственное право. Т.1. Введение и общая часть. – СПб., 1901. – 573 с.; *Ковалевский М.М.* Конституционное право: Лекции. – СПб., 1909. – 194 с.; *Гессен В.М.* Основы конституционного права. 2-е изд. – Петроград, 1918. – 437 с.; *Чичерин Б.Н.* Общее государственное право. – М., «Зерцало». – 2006. – 505 с. 4. *Еллинек Г.* Общее учение о государстве. – СПб., 1903. – 532 с. 5. *Zippelius Reinhold.* Allgemeine Staatslehre. Verlag C.H. Beck. München. – 2003. – 480 S.; *Жалинский А., Перихт А.* Введение в немецкое право. – М., Спарк, 2001. – 767 с. 6. *Дюги Л.* Конституционное право. Общая теория государства/ Пер. А. Ященко и др.; С предисл. проф. П. Новгородцева. – М., 1908. – XI, 957 с.; *Duquoy Leon.* Traite de Droit Constitutionnel. Troisieme edition. Ancienne Librairie. Fontemoing & C., Editelers. – Paris. 1927. Tome premier. – 763 P. 7. *Эсмен А.* Общие основания конституционного права / Пер. с фр. под ред. проф. В. Дерюжинского. – СПб., 1898. – 357 с.; *Эсмен А.* Основы начала государственного права / Пер. с фр. Т. 1. – М., 1898. – 399 с.; *Esmein A.* Elements de Droit Constitutionnel francais et compare. – Paris, Recueil Sirey, 1921. 8. *Беджгот В.* Государственный строй Англии / Пер. Е. Прейс; под ред. Н. Никольского. – М., 1905. – 359 с. 9. *Antonio Amorth.* Corso di diritto Costituzionale Comparato. Milano. Dott. A. Giuffre Editore, 1947. – 164 p.; *Alvarez Conde E.* Curso de derecho constitucional. Vol. 1-2. 2ed. – Madrid: Tecnos, 1996; *Peter Badura.* Staatsrecht. Systematische Erläuterung des Grundgesetzes für die Bundesrepublik Deutschland. C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. – München, 1996. – 794 S.; *Beatty D.* Constitutional Law in Theory and Practice. – Toronto: University of Toronto Press, 1995; *Constitutional Law.* the ed. / Ed. by J.E. Nowak, R.D. Rotunda. St. Paul, Minn.: West Group, 2000; *Maurice Duverger.* Droit constitutionnel et institutions politiques. Presses universitaires de France. Paris. 1956. – 665 p.; *Favoreu L., Gaia P., Ghevoantian R., Mestre J.-L., Roux A., Pfersmann O., Scoffini C.*

- Droit constitutionnel. Paris, 1998; *García-Pelayo M.* Derecho constitucional comparado. – Madrid: Alianza, 1993; *Germer P.* Statsforfatningsret. – Kobenhavn, 1995.; *Grewe C.* et Ruiz Fabri H. Droits constitutionnels européens, Montchrestien, 1995; *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland.* Herausgegeben von Josef Isensee und Paul Kirchhof. Band III. Demokratie – Bundesorgane. C. F. Müller. Verlag Heidelberg. 2005. – 1640 S. **10.** *The American Constitutional System: An Introduction to the Study of the American State by Westel Woodbury Willoughby.* The Century Co. New York. – 1904. – 323 p. **11.** *Andre Hauriou.* Droit constitutionnel et institutions politiques. Editions Montchrestien. Paris. 1966. – 826 p.; *Jacquié Jean-Paul.* Droit constitutionnel et institutions politiques. Hardcover, Dalloz. 1994. – 206 P. **12.** *Aparicio M.A.* Introduccion al sistema politico y constitucional espaniol. –Barcelona: Ariel, 1989. **13.** *Fernandez Segado F.* El sistema constitucional espanol. – Madrid, Dykinson, 1992. **14.** *Stern Klaus.* Das Staatsrecht der Bundesrepublik. Deutchland. Band I. C. H. Beck 'sche Verlagsbuchhandlung. München, 1977. – 861 S. **15.** *Конституція ССРСР.* Политико-правовий коментарій / Общ. ред. Б.Н. Пономарева. – М., 1982. – 398 с. **16.** *Батурин Ю.М., Лившиц Р.З.* Социалистическое правовое государство: от идеи к осуществлению. – М., 1989.– 255 с. **17.** *Конституция* (Основной закон) РСФСР: Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета РСФСР девятого созыва 12 апреля 1978 года, с изменениями и дополнениями, внесенными Законами РСФСР от 27 октября 1989 года, от 31 мая, 16 июня и 15 декабря 1990 года, от 24 мая и 1 ноября 1991 года и Законами РФ от 21 апреля, 9 и 10 декабря 1992 года. – М, 1993. **18.** *Колодий А., Копейчиков В., Лысенков С.* Основы конституционного строя Украины. – К., 1998; *Дзидзов Р.М.* Образование и развитие конституционного строя России. – Владикавказ, 1996; *Боброва Н.А.* О понятии «конституционный строй» // Закон и право. – 2003. – №10; *Каягин А.Б.* Конституционный строй как государственно правовая категория // Вестник Челябинского университета. Серия «Право». – 2003. – № 2; *Прієшкіна О.В.* Конституційний лад України: актуальні питання становлення, інституціоналізації та розвитку. – Одеса, 2008. – 278 с. **19.** *Енгібарян Р.В.* Сравнительное конституционное право. – М.: Юристъ, 2005. **20.** *Мишин А.А.* Конституционное (государственное) право зарубежных стран. – М., 2003; *Конституционное* (государственное) право зарубежных стран: В 4 т. Т. 1–2. Часть общая: Учебник / Отв. ред. Б.А. Страшун. – 3-е изд., обновл. и дораб. – М., 1999. – 784 с. **21.** *Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 1997–2001 / Відповід.* редакц. П. Б. Євграфов. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 41–43; 43–44. **22.** *Кутафин О.Е.* Конституционные основы общественного строя и политики СССР. – М.: Изд-во МГУ, 1985; *Румянцев О.Г.* Основы конституционного строя России. – М.: Юристъ, 1994; *Тодика Ю.Н.* Основы конституционного строя Украины. – Х.: Факт, 2000. **23.** *Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л.* Конституційне право України: Підручник / За заг. ред. В. Ф. Погорілка. – К.: Наукова думка; Прецедент, 2006. – С. 100–104. **24.** *Конституційне право України. Академічний курс: Підручник: У 2 т. – Т. 2 / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – С. 11–13.*